

Eshonqulova Muattarxon Tojiboy qizi
Qo'qon davlat universiteti
tayanch doktoranti
19910220i@gmail.com

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI KOMMUNIKATIV KO'NIKMALARINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK TUZILMASI VA YOSH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ ko'nikmalarini nazariy-psixologik jihatdan talqin qilish, ularning yosh dinamikasini ochib berish va tarkibiy tuzilmasini asoslash maqsad qilingan. Kommunikatsiya, muloqot, kommunikativ faoliyat, kommunikativ qobiliyat, kommunikativ ko'nikma va kommunikativ kompetentlik tushunchalari o'zaro qiyoslanib, kommunikativ ko'nikmaning mualliflik ta'rifi taklif etilgan. 7–11 yoshdagi o'quvchilar kommunikativ rivojlanishining bosqichma-bosqich xususiyatlari tahlil qilinib, retseptiv-kommunikativ, ekspressiv-nutqiy, dialogik-interaktiv, ijtimoiy-hamkorlik va refleksiv-kommunikativ bloklardan iborat besh komponentli tuzilma asoslangan. Natijalar boshlang'ich ta'limda kommunikativ rivojlanishni faqat nutq hajmi bilan emas, balki tinglash, anglash, shaxsiy pozitsiya, dialog, hamkorlik va refleksiyaning integrativ birligi orqali baholash zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, kommunikativ ko'nikma, muloqot, nutqiy faoliyat, yosh xususiyatlari, dialog, hamkorlik, refleksiya.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА И ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-психологические основы коммуникативных навыков учащихся начальных классов, раскрывается их возрастная динамика и обосновывается структурное строение. Сопоставляются понятия коммуникации, общения, коммуникативной деятельности, коммуникативных способностей, коммуникативных навыков и коммуникативной компетентности, а также предлагается авторское определение коммуникативного навыка. Анализируются поэтапные особенности коммуникативного развития учащихся в возрасте 7–11 лет, обосновывается пятикомпонентная структура, включающая рецептивно-коммуникативный, экспрессивно-речевой, диалогически-интерактивный, социально-кооперативный и рефлексивно-коммуникативный блоки. Полученные результаты показывают, что оценка коммуникативного развития в начальном образовании должна осуществляться не только на основе объёма речи, но и через интегративное единство навыков слушания, понимания, выражения личной позиции, ведения диалога, сотрудничества и рефлексии.

Ключевые слова: начальное образование, коммуникативный навык, общение, речевая деятельность, возрастные особенности, диалог, сотрудничество, рефлексия.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL STRUCTURE AND AGE CHARACTERISTICS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS' COMMUNICATIVE SKILLS

Annotation. The article aims to provide a theoretical and psychological interpretation of primary school students' communicative skills, reveal their age-related dynamics, and substantiate their structural composition. The concepts of communication, interaction,

communicative activity, communicative ability, communicative skill, and communicative competence are comparatively analyzed, and an authorial definition of communicative skill is proposed. The study examines the stage-by-stage characteristics of communicative development in children aged 7–11 and substantiates a five-component structure consisting of receptive-communicative, expressive-speech, dialogic-interactive, social-cooperative, and reflective-communicative blocks. The findings indicate that communicative development in primary education should be assessed not only through the volume of speech but also through the integrated unity of listening, comprehension, personal expression, dialogue, cooperation, and reflection.

Keywords: *primary education, communicative skill, communication, speech activity, age characteristics, dialogue, cooperation, reflection.*

Kirish. «Kommunikatsiya», «muloqot», «kommunikativ faoliyat», «kommunikativ qobiliyat», «kommunikativ ko‘nikma» va «kommunikativ kompetentlik» tushunchalari mazmunan o‘zaro yaqin bo‘lsa-da, ular shaxsning boshqalar bilan o‘zaro ta’sirga kirishish jarayonining turli jihatlarini ifodalaydi. Ularning mazmuniy chegaralarini belgilash boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kommunikativ ko‘nikmalarini tadqiq etishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Kommunikatsiya, eng avvalo, axborotni bir sub’ektdan ikkinchi sub’ektga yetkazish va o‘zaro almashish jarayonini anglatadi. G.M.Andreeva kommunikatsiyani tor ma’noda muloqot qiluvchi individlar o‘rtasida axborot almashish jarayoni sifatida talqin etadi. [1] Ushbu yondashuvda kommunikatsiyaning axborotiy tabiati ustuvor hisoblanadi. Bizningcha, pedagogic jarayonda kommunikatsiyani faqat ma’lumot uzatish bilan cheklash yetarli emas, chunki o‘quvchi axborotni nafaqat qabul qiladi, balki uni anglaydi, munosabat bildiradi va qayta ifodalaydi. Muloqot kommunikatsiyaga nisbatan kengroq tushuncha bo‘lib, u axborot almashish bilan birga o‘zaro ta’sir, bir-birini idrok etish va tushunishni ham qamrab oladi. A.A.Leontev muloqotni odamlarning birgalikdagi faoliyatida o‘zaro ta’sirini ta’minlaydigan, maqsadli va motivlashgan jarayonlar tizimi sifatida tavsiflaydi. [2; 240] Mazkur ta’rif muloqotning nafaqat axborotiy, balki ijtimoiy va faoliyatli xususiyatini ham ochib beradi. Shu nuqtai nazardan, boshlang‘ich ta’limda muloqot o‘quvchining fikrini ifodalashi, boshqani tinglashi va birgalikda harakat qilishi uchun ijtimoiy-pedagogik maydon vazifasini bajaradi. Kommunikativ faoliyat muloqotning maqsad, motiv, harakat va natijaga ega bo‘lgan faoliyat shaklida amalga oshirishini ifodalaydi. A.A.Leontev muloqotni faoliyatning alohida turi sifatida qarab, uning maqsadga yo‘naltirilganligi, motivlanganligi va natijaviyligini asosiy belgilari sifatida ko‘rsatadi. [2] Demak, kommunikativ faoliyatda o‘quvchi shunchaki gapirmaydi, balki muayyan maqsadda savol beradi, javob qaytaradi, tushuntiradi, ishontiradiyoki o‘z munosabatini ifodalaydi. Bizningcha, aynan maqsadli kommunikativ harakatlar bajarilishi kommunikativ ko‘nikmalarining shakllanishi uchun asos bo‘ladi.

Kommunikativ qobiliyat shaxsning muloqotni samarali tashkil etish imkoniyatini belgilovchi individual-psixologik xususiyatlarni anglatadi. Ye.V.Sidorenko kommunikativ qobiliyatni shaxsning muloqot sohasidagi tabiiy imkoniyatlari va kommunikativ mahsuldorligi bilan bog‘laydi. [3; 68] Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, kommunikativ qobiliyatni hali to‘liq shakllangan harakat emas, balki muloqotni muvaffaqiyatli o‘zlashtirish uchun mavjud potensial imkoniyat sifatida baholash mumkin. Shuning uchun qobiliyat va ko‘nikma bir xil tushuncha emas: qobiliyat imkoniyatni, ko‘nikma esa mazkur imkoniyatning amaliy harakatda namoyon bo‘lishini ifodalaydi. Kommunikativ ko‘nikma shaxsning muayyan muloqot vaziyatida maqsadga muvofiq kommunikativ harakatlarni amalga oshira olishini anglatadi. A.V.Mudrik kommunikativ ko‘nikmalarni insonning o‘z xulqini muloqot sharoitiga muvofiq qurishi, suhbatdoshni tushunishi, zarur intonatsiya va murojaat usulini tanlay olishi bilan bog‘laydi. [4; 26] Ushbu ta’rif kommunikativ ko‘nikmaning amaliy va vaziyatli xarakterini aniq ko‘rsatadi. Bizningcha, boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun bunday ko‘nikmalar, avvalo, tinglash, tushunish, savol berish, fikrni ifodalash, muloqotga kirishish va suhbatdosh pozitsiyasini hisobga olishda namoyon bo‘ladi. Kommunikativ kompetentlik esa kommunikativ ko‘nikmaga nisbatan kengroq integrativ

xususiyatdir. L.A.Petrovskaya uni muayyan shaxslararo vaziyatlarda samarali kommunikativ harakatni qurish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar majmui sifatida talqin etadi. [5] Demak, kompetentlik kommunikativ bilimlarni bilishning o'zi emas, balki ularni turli vaziyatlarda tegishli ko'nikma, tajriba va munosabatlar bilan uyg'un holda qo'llay olishni anglatadi. Shu jihatdan kommunikativ ko'nikmalar kommunikativ kompetentlikning asosiy amaliy tarkibiy qismi hisoblanadi.

Mazkur tushunchalarning o'zaro munosabatini «kommunikatsiya → muloqot → kommunikativ faoliyat → kommunikativ qobiliyat → kommunikativ ko'nikma → kommunikativ kompetentlik» mantig'ida talqin etish mumkin. Bunda kommunikatsiya axborot almashishni, muloqot keng qamrovli o'zaro ta'sirni, kommunikativ faoliyat maqsadli harakatni, kommunikativ qobiliyat potensial imkoniyatni, kommunikativ ko'nikma mazkur imkoniyatning amaliy namoyon bo'lishini, kommunikativ kompetentlik esa ularning integrativ va vaziyatga mos qo'llanilishini ifodalaydi.

Tadqiqotimiz nuqtai nazaridan, boshlang'ich sinf o'quvchisining kommunikativ ko'nikmasi — bu o'quv va ijtimoiy muloqot vaziyatlarida suhbatdoshni tinglash va tushunish, o'z fikrini aniq va mantiqiy ifodalash, savol berish va javob qaytarish, boshqalarning nuqtai nazarini hisobga olish hamda o'zaro hamkorlikni maqsadga muvofiq tashkil eta olishda namoyon bo'ladigan o'zlashtirilgan kommunikativ harakatlar majmuidir. Kommunikativ ko'nikmalarni faqat gapirish, o'z fikrini bayon qilish yoki nutqiy faollik bilan cheklab talqin etish maqsadga muvofiq emas. Chunki muloqot jarayonida shaxs nafaqat axborot uzatadi, balki suhbatdoshni tinglaydi, uning fikrini anglaydi, munosabat bildiradi, o'z pozitsiyasini asoslaydi va o'zaro ta'sirning keyingi yo'nalishini belgilaydi. Shu jihatdan kommunikativ ko'nikmalar psixologik nuqtai nazardan bilish, idrok etish, emotsional munosabat va refleksiv jarayonlarni, pedagogik nuqtai nazardan esa mazkur harakatlarni maqsadli ravishda shakllantirish va rivojlantirishni qamrab oladi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda ham kommunikativ ko'nikmalar muloqotning bir nechta o'zaro bog'liq tomonlarini ta'minlovchi yaxlit tizim sifatida qaraladi. Xususan, mualliflar murakkab kommunikativ ko'nikmalarni «umeniya, которые обеспечивают протекание процессов взаимодействия между участниками общения на разных уровнях» deb ta'riflab, ularning kommunikativ, perseptiv va interaktiv darajalarini ajratadilar. [6] Ushbu nuqtai nazarga qo'shilgan holda ta'kidlash mumkinki, kommunikativ ko'nikma axborot almashish bilangina emas, balki suhbatdoshni idrok etish, tushunish va u bilan hamkorlikda harakat qilish bilan ham tavsiflanadi. Mazkur muammoning dolzarbligi shundaki, boshlang'ich ta'limda kommunikativ natijani faqat o'quvchining gapirish faolligi bilan o'lchash uning tinglash, anglash, boshqalar pozitsiyasini qabul qilish va o'z fikrini qayta ko'rib chiqish kabi muhim psixik va ijtimoiy harakatlarini chetda qoldiradi. Shu sababli maqolaning maqsadi 7–11 yoshli o'quvchilar kommunikativ rivojlanishining psixologik-pedagogik xususiyatlarini tizimlashtirish va kommunikativ ko'nikmalarning integrativ tuzilmasini asoslashdan iborat.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot nazariy xarakterga ega. Material sifatida kommunikativ psixologiya, faoliyat nazariyasi, boshlang'ich maktab yoshi psixologiyasi va kommunikativ ko'nikmalarga oid manbalar hamda mazkur yo'nalishdagi zamonaviy metodik tadqiqotlardan foydalanildi. Tahlilda tushunchaviy-terminologik qiyoslash, nazariy umumlashtirish, yosh bosqichlari bo'yicha qiyosiy tahlil, struktur-funksional modellash va mantiqiy tizimlashtirish metodlari qo'llanildi. Metodologik jihatdan kommunikativ ko'nikma alohida nutqiy harakat emas, balki kognitiv, nutqiy, interaktiv, ijtimoiy va refleksiv harakatlar birligi sifatida qabul qilindi. Tushunchaviy tahlilning birinchi mezonini terminlarning qamrov darajasini farqlash bo'ldi: kommunikatsiya axborot almashishni, muloqot o'zaro ta'sirni, kommunikativ faoliyat maqsadli harakatni, qobiliyat potensial imkoniyatni, ko'nikma amaliy namoyon bo'lishni, kompetentlik esa bilim, ko'nikma va tajribani vaziyatga mos integrativ qo'llashni ifodalaydi. Ikkinchi mezon 7–11 yosh oraliqida kommunikativ harakatlarning tashqi boshqaruvdan mustaqillik va refleksiyaga tomon o'zgarishini kuzatishga qaratildi. Uchinchi

mezon esa taklif etilayotgan har bir struktur blokning kommunikativ jarayonda bajaradigan funksiyasini aniqlashdan iborat bo'ldi.

Natijalar. Kommunikativ jarayonning dastlabki muhim tarkibiy qismi tinglashdir. Tinglash oddiy eshitishdan farq qilib, suhbatdosh nutqiga diqqatni qaratish, axborotni qabul qilish, asosiy mazmunni ajratish va keyingi muloqot harakati uchun zarur ma'lumotni anglab olishni talab etadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi boshqani diqqat bilan tinglashni o'rganmas ekan, uning savolga mos javob berish, fikrga munosabat bildirish yoki muloqotni davom ettirish imkoniyati cheklanadi. Shu sababli tinglash kommunikativ ko'nikmalarning retseptiv asosi hisoblanadi. Tinglashdan keyin anglash jarayoni amalga oshadi. Anglash o'quvchining eshitilgan yoki o'qilgan axborot mazmunini tushunishi, asosiy fikrni ajratishi, voqea va munosabatlar o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlashi bilan bog'liq. Bu jarayonda diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur va emotsional munosabat bir vaqtning o'zida ishtirok etadi. Demak, kommunikativ ko'nikmaning shakllanishi nutqiy harakatdan oldin kognitiv qayta ishlash jarayonini ham taqozo etadi. Anglangan axborot asosida o'quvchida shaxsiy fikr shakllanadi. Fikrni shakllantirish — muloqotning ichki psixologik bosqichi bo'lib, unda o'quvchi qabul qilingan ma'lumotni o'z bilimi va hayotiy tajribasi bilan solishtiradi, unga baho beradi hamda o'z pozitsiyasini belgilaydi. Shu ma'noda kommunikativ jihatdan faol o'quvchi faqat ko'p gapiradigan emas, balki nimani va nima uchun aytishini anglay oladigan o'quvchidir. Fikrni ifodalash shakllangan ichki mazmunning tashqi nutqqa ko'chishini anglatadi. O'quvchi o'z fikrini tushunarli, izchil, mantiqiy va muloqot vaziyatiga mos ravishda bayon eta olishi lozim. Biroq fikrni bayon qilishning o'zi kommunikativ ko'nikmaning to'liq ifodasi emas. Samarali muloqotda ifodalangan fikr boshqa ishtirokchining munosabati bilan bog'lanadi va o'zaro ta'sir davom etadi.

Savol berish kommunikativ faollikning muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Savol bera olish o'quvchining ma'lumotni anglaganini, undagi muammo yoki noaniqlikni ajrata olganini va qo'shimcha axborotga ehtiyoj sezganini ko'rsatadi. Shu sababli savol berishni faqat ma'lumot so'rash usuli emas, balki muloqotni faollashtirish va yo'naltirish vositasi sifatida baholash lozim. Javob qaytarish ham shunchaki tayyor ma'lumotni takrorlash emas. U savol mazmunini tushunish, vaziyatni hisobga olish va unga muvofiq fikr tanlashni talab qiladi. Ta'lim jarayonida o'quvchining javobi qo'shimcha fikr bildirish, aniqlashtirish, qo'llab-quvvatlash yoki boshqa pozitsiyani taklif etish shaklida ham namoyon bo'lishi mumkin. Bu esa javob qaytarishning interaktiv xarakterga ega ekanini ko'rsatadi.

Munosabat bildirish o'quvchining muloqotda shaxsiy sub'ekt sifatida namoyon bo'lishini ta'minlaydi. O'quvchi «menimcha», «men bu fikrga qo'shilaman», «men boshqacha o'ylayman» kabi konstruksiyalar orqali axborotga nisbatan o'z pozitsiyasini ifodalaydi. Ayniqsa, adabiy matnlarni muhokama qilishda qahramonlarning xatti-harakatlariga baho berish, voqea rivojiga munosabat bildirish o'quvchining shaxsiy fikrini kommunikativ shaklga olib chiqish imkonini beradi. Shaxsiy munosabat dalillash bilan uyg'unlashganda kommunikativ ko'nikma mazmunan yuqori bosqichga ko'tariladi. Dalillash o'quvchidan o'z fikrini shunchaki aytish emas, balki uning sababini tushuntirish, matndan, voqeadan yoki shaxsiy tajribadan asos keltirishni talab etadi. Shu orqali kommunikativ ko'nikmalar mantiqiy fikrlash, tahlil qilish va sabab-oqibat aloqalarini belgilash bilan bog'lanadi.

Kommunikativ jarayonda boshqa fikrni qabul qilish ham alohida ahamiyatga ega. Bu o'quvchining o'z fikridan voz kechishini emas, balki suhbatdosh ham mustaqil pozitsiyaga ega ekanini tan olishini, uni diqqat bilan tinglashini va tushunishga harakat qilishini anglatadi. Zamonaviy tadqiqotlarda kommunikativ kompetentlik «способност установивать и поддерживать контакты с другими людьми» sifatida tavsiflanadi. [7] Mazkur ta'rifdagi «aloqani o'rnatish va saqlash» g'oyasi kommunikativ ko'nikmaning ikki tomonlama xarakterini ochib beradi: samarali muloqot uchun shaxs nafaqat o'zini ifoda etishi, balki boshqa ishtirokchining pozitsiyasini ham hisobga olishi zarur.

Muloqotni davom ettirish yuqoridagi barcha kommunikativ harakatlarni bir butun tizimga birlashtiradi. O'quvchi suhbat mavzusini saqlay olishi, suhbatdoshning fikriga mos replika bildirishi, qo'shimcha savol berishi, o'z fikrini aniqlashtirishi, muloqotning yangi yo'nalishini

belgilashi va uni mantiqiy yakunlay olishi kerak. Shu nuqtai nazardan kommunikativ ko'nikma alohida nutqiy amallar yig'indisi emas, balki o'zaro ta'sirning vaziyatga muvofiq boshqariladigan yaxlit jarayoni hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ ko'nikmalari mazmunini quyidagi o'zaro bog'liq harakatlar mantig'ida ifodalash mumkin:

tinglash → anglash → fikrni shakllantirish → fikrni ifodalash → savol berish → javob qaytarish → munosabat bildirish → dalillash → boshqa fikrni qabul qilish → muloqotni davom ettirish.

Mazkur ketma-ketlik shartli xarakterga ega bo'lib, real muloqotda bu harakatlar o'zaro almashib va bir-birini to'ldirib boradi. Bizningcha, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ ko'nikmalari — tinglash va anglashdan boshlanib, shaxsiy fikrni shakllantirish va asosli ifodalash, suhbatdosh pozitsiyasini qabul qilish hamda o'zaro muloqotni maqsadga muvofiq davom ettirishgacha bo'lgan kognitiv, nutqiy, ijtimoiy va refleksiv harakatlarning yaxlit tizimidir.

7–11 yoshda kommunikativ rivojlanish dinamikasi. Boshlang'ich maktab yoshi, odatda, 7–11 yosh oralig'ini qamrab olib, bolaning intellektual, nutqiy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida sifat jihatdan muhim o'zgarishlar yuz beradigan davr hisoblanadi. Bu bosqichda o'yin faoliyatining ustuvorligi asta-sekin o'quv faoliyati bilan almashadi, bolaning kattalar va tengdoshlar bilan munosabatlari yangi mazmun kasb etadi, ixtiyoriy diqqat, o'z-o'zini nazorat qilish va refleksiya shakllana boshlaydi. Zamonaviy psixologik manbalarda ham kichik maktab yoshidagi asosiy psixik yangilanishlar sifatida ixtiyoriylik, harakatning ichki rejasi, o'zini nazorat qilish va refleksiyaning rivojlanishi qayd etiladi. Bu xususiyatlar o'quvchining muloqot jarayonida o'z fikrini nazorat qilish, suhbatdoshning pozitsiyasini hisobga olish va kommunikativ harakatini vaziyatga muvofiq tashkil etishi uchun psixologik zamin yaratadi. L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy konsepsiyasida bolaning rivojlanishi ijtimoiy munosabatlar va hamkorlik jarayoni bilan uzviy bog'liq holda tushuntiriladi. A.A.Leontev qarashlarida esa muloqot shaxsning faoliyati, uning motiv va maqsadlari bilan bog'liq jarayon sifatida talqin qilinadi. D.B.Elkonin hamda V.V.Davydov boshlang'ich maktab yoshida o'quv faoliyatini yetakchi faoliyat sifatida e'tirof etib, aynan hamkorlikdagi o'quv harakatlari orqali nazariy fikrlash va refleksiyaning rivojlanishiga urg'u beradilar. L.I.Bojovich bolaning motivatsion sohasi, uning kattalar bahosiga munosabati va jamoada o'z o'rnini egallash ehtiyojini muhim omil sifatida ko'rsatadi. J.Piaje esa ushbu davrda bolaning konkret operatsiyalar bosqichiga o'tishi, boshqa shaxs nuqtai nazarini hisobga olish imkoniyatining kengayishi va egotsentrik fikrlashning kamayishini asoslaydi. Ushbu nazariy qarashlar 7–11 yoshli o'quvchilarning kommunikativ rivojlanishini turli nuqtai nazardan yoritganda, ularning barchasini bolaning muloqoti ijtimoiy tajriba, fikrlash va shaxsiy rivojlanish bilan birgalikda takomillashib borishi g'oyasi birlashtiradi.

1-jadval.

7–11 yoshli o'quvchilar kommunikativ rivojlanishining yosh va psixologik xususiyatlari qiyosiy tahlili

Yosh va psixologik xususiyat	7–8 yoshda namoyon bo'lishi	9–10 yoshdagi rivojlanishi	10–11 yoshdagi holati	Nazariy talqin
Nutq va tafakkurning o'zaro bog'liqligi	Bola fikrini ko'pincha konkret vaziyat, ko'rgazmali obraz va o'qituvchi savoliga tayanib ifodalaydi	Fikrni ketma-ket ifodalash, sabab-oqibat aloqalarini nutqda ko'rsatish imkoniyati ortadi	Fikrni oldindan rejalashtirish, umumlashtirish va nisbatan mantiqiy bayon qilish shakllanadi	Vigotskiy nutqni tafakkurning ijtimoiy vositasi sifatida, Davidov esa ta'lim jarayonida nazariy fikrlashni shakllantiruvchi vosita sifatida talqin qiladi

Dialogik nutqdan izchil monologik fikrga o'tish	Qisqa javob, savol-javob va vaziyatga bog'liq dialog ustun	Bir necha gapdan iborat bog'langan fikr va tushuntirishlar ko'payadi	Voqea, munosabat va shaxsiy pozitsiyani izchil bayon qilish imkoniyati kuchayadi	Leontev nuqtai nazaridan nutq maqsadli kommunikativ faoliyat sifatida takomillashadi
Kattalardan tengdoshlar muloqotiga yo'nalish	O'qituvchi va kattalar fikri yuqori ahamiyatga ega	Tengdoshlar bahosi va guruhdagi munosabatlar ahamiyati ortadi	Tengdosh bilan hamkorlik, kelishish, pozitsiyani himoya qilishga ehtiyoj kuchayadi	Bojovich shaxsiy pozitsiya va ijtimoiy bahoni, Elkonin esa hamkorlikdagi o'quv faoliyatini muhim deb hisoblaydi
Savol berish ehtiyoji	Asosan ma'lumot olish va tushunmaganini aniqlashga qaratilgan	Sabab va munosabatlarni bilishga yo'naltirilgan savollar paydo bo'ladi	Muammoli, baholovchi va muqobil yechimni talab qiluvchi savollar berish imkoniyati kengayadi	Vigotskiy va Davydov yondashuvlarida savol hamkorlikdagi bilish va fikrlashni faollashtiruvchi vosita sifatida ahamiyatli
Shaxsiy munosabat bildirish	«Yoqdi–yoqmadi», «to'g'ri– noto'g'ri» kabi sodda baholar ustun	O'z munosabatiga qisqacha sabab keltira boshlaydi	Fikrni qiyoslash, baholash va shaxsiy pozitsiyani asoslash imkoniyati ortadi	Piaje bo'yicha detsentratsiyaning rivojlanishi turli nuqtai nazarlarni qiyoslash imkoniyatini kengaytiradi
Emotsional ta'sirchanlik	O'qituvchi bahosi, maqto'v yoki tanqidga yuqori sezgirlik kuzatiladi	Emotsional reaksiyani boshqarish asta-sekin kuchayadi	Hissiyotni nazorat qilish va munosabatni nutq orqali ifodalash imkoniyati ortadi	Bojovich bolaning emotsional-motivatsion sohasini shaxsiy rivojlanishning muhim sharti deb qaraydi
Taqlid qilish	O'qituvchining nutqi, intonatsiyasi va muloqot usulini takrorlash kuchli	Namunani mustaqillashtirib qo'llash boshlanadi	Namunani vaziyatga mos ravishda o'zgartirib qo'llash imkoniyati shakllanadi	Vigotskiy ta'lim va hamkorlik jarayonida tashqi harakatlarning ichkilashuvini rivojlanish mexanizmi sifatida tushuntiradi
Nutqiy faollik	O'qituvchining rag'batlantirishiga kuchli bog'liq	O'z tashabbusi bilan fikr bildirish ko'payadi	Muhokama va bahsda faol ishtirok etishga intilish paydo bo'ladi	Leontev faoliyatning motiv va maqsad bilan belgilanishini asoslaydi

Boshqa shaxs pozitsiyasini tushunish	O'z nuqtai nazarini boshqalarnikidan ajratishda qiyinchilik bo'lishi mumkin	Boshqacha fikr mavjudligini anglash kuchayadi	Turli pozitsiyalarni qiyoslash va ularga munosabat bildirish imkoniyati kengayadi	Piaje bu jarayonni egotsentrizmning kamayishi va detsentratsiya bilan bog'laydi
Guruhdagi o'z o'rnini anglash	O'qituvchi belgilagan rollarga ko'proq tayanadi	Guruh ichida munosabat, maqom va mas'uliyatni anglay boshlaydi	Jamoadi o'z roli, vazifasi va boshqalar oldidagi mas'uliyatini nisbatan barqaror anglaydi	Bojovich va Elkonin qarashlarida ijtimoiy pozitsiya va jamoaviy faoliyat shaxsiy rivojlanish bilan bog'lanadi
Fikrni asoslash	Javob ko'proq fakt yoki tayyor namunaga asoslanadi	«Chunki...», «sababi...» shaklida sodda dalillar paydo bo'ladi	Bir nechta dalilni bog'lash, matn yoki tajribadan misol keltirish imkoniyati ortadi	Davıdov nazariy fikrlash, tahlil va asoslashni rivojlantiruvchi ta'limning muhim natijasi sifatida ko'radi
O'z nutqini nazorat qilish va refleksiya	Xato va kamchiliklarni ko'proq o'qituvchi ko'rsatadi	O'z javobini tekshirish va tuzatish harakatlari paydo bo'ladi	O'z fikrining aniqligi, asosiligi va boshqalarga tushunarligini baholash imkoniyati ortadi	Elkonin–Davıdov tizimida refleksiya o'quv faoliyatining asosiy psixologik yangilanishlaridan biri hisoblanadi

Jadvaldagi qiyosiy tahlildan ko'rinadiki, 7–8 yoshli o'quvchining kommunikativ harakatlari hali ko'p jihatdan tashqi boshqaruvga, o'qituvchi namunasi va konkret vaziyatga bog'liq bo'ladi. Bu davrda bola suhbatdoshni tinglash, savolga javob qaytarish va qisqa fikr bildirish imkoniyatiga ega bo'lsa-da, muloqotning mazmunini mustaqil rejalashtirish va o'z pozitsiyasini keng asoslashda o'qituvchi yordamiga ehtiyoj sezadi. Shuning uchun birinchi va ikkinchi sinflarda kommunikativ topshiriqlar sodda, aniq va ko'rgazmali tayanchlar asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

9–10 yoshga kelib kommunikativ rivojlanishda sifat o'zgarishlari kuchayadi. O'quvchi faqat savolga javob beruvchi emas, balki o'zi ham savol beruvchi, boshqalarning fikrini qiyoslovchi va shaxsiy munosabatini bildiruvchi sub'ektga aylana boshlaydi. Tengdoshlar bilan munosabatlar ahamiyati ortadi, guruhda ishlash jarayonida vazifani taqsimlash, sherik fikrini tinglash va umumiy qarorga kelish kabi harakatlar rivojlanadi. Bunda muloqot bilimni o'zlashtirish vositasi bilan birga ijtimoiy tajribani o'zlashtirish maydoniga ham aylanadi.

10–11 yosh bosqichida esa kommunikativ harakatlarning nisbatan ixtiyoriy va refleksiv xususiyati kuchayadi. O'quvchi o'z fikrini oldindan rejalashtirish, bir nechta nuqtai nazarni solishtirish, fikrini matn yoki shaxsiy tajriba bilan asoslash, boshqa ishtirokchining munosabatiga qarab o'z fikrini aniqlashtirish imkoniyatiga ega bo'la boshlaydi. Shu bilan birga, bolaning tengdoshlar jamoasidagi o'zni va ularning bahosiga munosabati ham kuchayadi. Bu holat kommunikativ faoliyatda hamkorlik, o'zaro hurmat va pozitsiyalarni muvofiqlashtirishni maxsus pedagogik qo'llab-quvvatlash zaruratini belgilaydi.

Kichik maktab yoshida kommunikativ rivojlanishning yana bir muhim jihati refleksiya bilan bog'liq. O'quv faoliyati boladan faqat natijani emas, balki o'z harakati qanday amalga

oshirilganini ham anglashni talab qiladi. Bu haqda zamonaviy metodik tadqiqotlarda: «ucheniki dolжны argumentirovanno obosnovat svoi vьvody, vozmojno, vstupit v diskussiyu s odnoklassnikami» deb ta'kidlanadi.[8; 54-58] Mazkur fikr boshlang'ich ta'limda kommunikativ rivojlanishni faqat nutq hajmini oshirish emas, balki fikrni asoslash, boshqa pozitsiya bilan muloqotga kirishish va o'z nuqtai nazarini qayta ko'rib chiqish bilan bog'liq jarayon sifatida qarash zarurligini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, L.S.Vigotskiy nazariyasi kommunikativ rivojlanishning ijtimoiy manbasini, Leontev yondashuvi uning faoliyatli va motivlashgan tabiatini, Elkonin va Davidov ta'limiy hamkorlik hamda refleksiyaning ahamiyatini, Bojovich shaxsning motivatsion-emotsional va ijtimoiy pozitsiyasini, Piaje esa fikrlashdagi detsentratsiya hamda boshqa nuqtai nazarni tushunish mexanizmini ochib beradi. Shuning uchun mazkur nazariyalarni bir-biriga muqobil emas, balki boshlang'ich sinf o'quvchisining kommunikativ rivojlanishini turli tomondan izohlovchi o'zaro to'ldiruvchi nazariy asoslar sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq.

Bizningcha, 7–11 yoshda kommunikativ rivojlanishning umumiy yo'nalishini shartli ravishda quyidagicha ifodalash mumkin: tashqi namunaga tayanish → hamkorlikda kommunikativ harakatni bajarish → mustaqil fikr bildirish → boshqa pozitsiyani hisobga olish → o'z fikrini asoslash → muloqot harakatini refleksiv boshqarish. Demak, boshlang'ich maktab yoshi kommunikativ ko'nikmalarning oddiy savol-javob va vaziyatli nutqdan ongli, hamkorlikka asoslangan va nisbatan mustaqil muloqot darajasiga ko'tarilishi uchun muhim psixologik-pedagogik davr hisoblanadi.

Kommunikativ ko'nikmalarning besh blokli tuzilmasi

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ ko'nikmalari mazmunan bir nechta o'zaro bog'liq harakatlarni qamrab oladi. Ularni faqat nutqiy ifoda yoki savol-javob bilan cheklash mazkur ko'nikmaning psixologik va pedagogik tabiatini to'liq ochib bermaydi. Chunki samarali muloqot jarayonida o'quvchi axborotni qabul qiladi, uni tushunadi, shaxsiy fikr shakllantiradi, o'z pozitsiyasini ifodalaydi, boshqa ishtirokchilar bilan o'zaro ta'sirga kirishadi va o'z kommunikativ harakatini baholaydi. Shu nuqtai nazardan kommunikativ ko'nikmalarni retseptiv, ekspressiv-nutqiy, dialogik-interaktiv, ijtimoiy-hamkorlik va refleksiv-kommunikativ bloklar birligida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Mazkur tuzilmada har bir blok alohida funksiyani bajaradi, biroq ular bir-biridan ajralgan holda emas, balki yagona kommunikativ jarayon tarkibida amal qiladi. Masalan, o'quvchi suhbatdoshni tinglamasdan va uning fikrini anglamasdan mazmunli javob qaytara olmaydi; o'z pozitsiyasini aniq ifodalay olmasdan muloqotda faol ishtirok etolmaydi; boshqa shaxs nuqtai nazarini hisobga olmasdan esa hamkorlikka asoslangan muloqotni tashkil qilish qiyin. Shuning uchun taklif etilayotgan tuzilma kommunikativ harakatlarning tashqi nutqiy ko'rinishlarini ham, ularning ichki psixologik mexanizmlarini ham qamrab oladi.

2-jadval.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari kommunikativ ko'nikmalarining tarkibiy tuzilmasi

Kommunikativ ko'nikmalar bloki	Mazmuni	Asosiy ko'nikmalar	Kommunikativ jarayondagi vazifasi
Retseptiv-kommunikativ ko'nikmalar	Axborotni qabul qilish, tinglash va mazmunan anglash bilan bog'liq harakatlar	diqqat bilan tinglash; eshitilgan va o'qilgan axborotni tushunish; asosiy fikrni ajratish; muhim ma'lumotni farqlash; suhbatdosh maqsadini anglash	Keyingi kommunikativ harakatlar uchun mazmuniy asos yaratadi
Ekspressiv-nutqiy ko'nikmalar	O'quvchining ichki fikr va munosabatini nutqiy shaklda ifodalashi	fikrni aniq bayon qilish; izchil va mantiqiy gapirish; lug'aviy vositalarni o'rinli tanlash; voqea va munosabatni tavsiflash; shaxsiy pozitsiyani ifodalash	Shaxsiy fikrning suhbatdoshga tushunarli va mazmunli yetkazilishini ta'minlaydi

Dialogik-interaktiv ko'nikmalar	Ikki yoki ko'p tomonlama muloqotni boshlash, saqlash va rivojlantirishga qaratilgan harakatlar	savol berish; savolga mazmunli javob qaytarish; suhbatga kirishish; replika bildirish; fikrni aniqlashtirish; qo'shimcha savol berish; muloqotni davom ettirish va yakunlash	O'quvchini muloqotning faol ishtirokchisiga aylantiradi
Ijtimoiy-hamkorlik ko'nikmalari	Boshqa ishtirokchilar bilan o'zaro hurmat va hamkorlik asosida harakat qilish	boshqalar fikrini tinglash; kelishish va kelishmovchilikni madaniy ifodalash; navbatni saqlash; vazifalarni taqsimlash; umumiy qaror qabul qilish; sherik pozitsiyasini hisobga olish	Jamoaviy muloqot, o'zaro ishonch va ijtimoiy hamkorlikni ta'minlaydi
Refleksiv-kommunikativ ko'nikmalar	O'z kommunikativ harakati va uning natijasini anglash, baholash va zaruratga ko'ra o'zgartirish	o'z fikrini baholash; nutqdagi kamchilikni sezish; fikrni qayta ifodalash; noaniqlikni tuzatish; muloqot natijasini tahlil qilish; o'z va boshqalar fikrini qiyoslash	Kommunikativ harakatlarni ongli boshqarish va takomillashtirish imkonini beradi

Retseptiv-kommunikativ ko'nikmalar kommunikativ jarayonning boshlang'ich va asosiy bosqichini tashkil etadi. Ular o'quvchining suhbatdosh nutqi yoki matnda ifodalangan axborotni diqqat bilan qabul qilishi, mazmunini tushunishi va asosiy fikrni ajrata olishi bilan tavsiflanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun bu ko'nikmalar ayniqsa muhim, chunki o'quv jarayonidagi keyingi fikrlash, savol berish va munosabat bildirish harakatlari qabul qilingan axborotning to'g'ri anglanishiga bog'liq. Adabiy matn bilan ishlashda esa mazkur blok qahramonlar nutqini, voqealar mazmunini va muallif ifodalagan asosiy g'oyani tushunish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ekspressiv-nutqiy ko'nikmalar o'quvchining fikrni tashqi nutqiy shaklga aylantira olishini ifodalaydi. Bu yerda asosiy mezon ko'p gapirish emas, balki fikrni tushunarli, izchil, aniq va mantiqiy bayon qilishdir. Bunday ko'nikmalar o'quvchining savolga javob berishida, voqeani qayta hikoya qilishda, qahramon xatti-harakatini tavsiflashda, shaxsiy munosabatini bildirishda va o'z nuqtai nazarini asoslashda namoyon bo'ladi. Shu sababli ekspressiv-nutqiy blok kommunikativ faoliyatning ifodaviy tomonini tashkil etadi.

Dialogik-interaktiv ko'nikmalar kommunikativ jarayonning o'zaro ta'sirga asoslangan xususiyatini ifodalaydi. O'quvchi muloqotda faqat tayyor savolga javob beruvchi emas, balki savol beruvchi, fikrni davom ettiruvchi, boshqa replikaga munosabat bildiruvchi va muloqot yo'nalishini o'zgartiruvchi sub'ekt sifatida qatnashadi. Shu nuqtai nazardan savol berish, javob qaytarish, suhbatga kirishish, qo'shimcha fikr bildirish va muloqotni davom ettirish bir-biri bilan bog'liq kommunikativ harakatlar hisoblanadi. Ijtimoiy-hamkorlik ko'nikmalari kommunikativ faoliyatning shaxslararo va ijtimoiy mazmunini ochib beradi. O'quvchi jamoada muloqot qilar ekan, faqat o'z fikrini bildirish emas, balki boshqalar fikrini tinglash, ularning pozitsiyasini tan olish, kelishmovchilikni madaniy shaklda ifodalash, navbatni saqlash va umumiy maqsad yo'lida hamkorlik qilishni ham o'rganadi. Mazkur blok boshlang'ich sinf o'quvchisining muloqot madaniyati, o'zaro hurmat va jamoaviy mas'uliyatini shakllantirish nuqtai nazaridan alohida ahamiyatga ega. Refleksiv-kommunikativ ko'nikmalar esa o'quvchining o'z muloqot faoliyatiga ongli munosabatini ta'minlaydi. Bunda o'quvchi «men fikrimni tushunarli aytdimmi?», «men suhbatdoshni to'g'ri tushundimmi?», «fikrimni yanada aniqroq qanday ifodalashim mumkin?» kabi ichki savollar orqali o'z kommunikativ harakatini baholaydi. O'z xatosini anglash, fikrni qayta ifodalash, noaniq joyni tuzatish va muloqot natijasini baholash kommunikativ rivojlanishning yuqori darajadagi belgilari hisoblanadi.

Shu tariqa, taklif etilayotgan tuzilmani quyidagi ichki mantiq asosida ifodalash mumkin:

retseptiv-kommunikativ ko'nikmalar → ekspressiv-nutqiy ko'nikmalar → dialogik-interaktiv ko'nikmalar → ijtimoiy-hamkorlik ko'nikmalari → refleksiv-kommunikativ ko'nikmalar.

Biroq mazkur ketma-ketlikni qat'iy bosqichlar sifatida qabul qilish to'g'ri emas. Real muloqot jarayonida ushbu bloklar bir vaqtning o'zida va o'zaro ta'sirda namoyon bo'ladi. Masalan, o'quvchi adabiy matn qahramoni haqidagi muhokamada avval boshqalar fikrini tinglaydi va anglaydi, keyin o'z munosabatini ifodalaydi, savol yoki javob orqali dialogga kirishadi, tengdoshlar pozitsiyasini hisobga oladi va muhokama yakunida o'z fikrini qayta ko'rib chiqishi mumkin. Demak, bir kommunikativ vaziyatning o'zida barcha besh blok integrativ holda ishtirok etadi.

Bizningcha, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ ko'nikmalari tuzilmasi — axborotni tinglash va anglashga xizmat qiluvchi retseptiv-kommunikativ, shaxsiy fikrni nutqiy ifodalashni ta'minlovchi ekspressiv-nutqiy, o'zaro muloqotni tashkil etuvchi dialogik-interaktiv, hamkorlik va boshqa shaxs pozitsiyasini hisobga olishga yo'naltirilgan ijtimoiy-hamkorlik hamda o'z kommunikativ harakatini baholash va takomillashtirishni ta'minlovchi refleksiv-kommunikativ ko'nikmalarning o'zaro bog'liq tizimidir. Mazkur besh blokli tuzilmaning tadqiqot uchun muhim jihati shundaki, u keyingi bosqichlarda adabiy matnlardan foydalanish asosida kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish mazmuni, metodlari va texnologiyalarini aniq belgilash imkonini beradi. Ya'ni adabiy matn faqat o'qish va mazmunni o'zlashtirish ob'ekti emas, balki tinglash va tushunish, fikrni ifodalash, dialog tashkil etish, hamkorlikda muhokama qilish va refleksiyani amalga oshirish uchun kompleks kommunikativ muhit vazifasini bajaradi.

Muhokama. Olingan natijalar kommunikativ rivojlanishni bir yo'nalishtirishli nutqiy o'sish sifatida emas, balki o'zaro bog'liq psixik va ijtimoiy harakatlar tizimi sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi. G.M.Andreevda kommunikatsiya axborot almashish nuqtai nazaridan yoritilsa, A.A.Leontevda muloqot maqsadli va motivlashgan faoliyat sifatida kengroq mazmun kasb etadi. Bu farq boshlang'ich sinf o'quvchisining kommunikativ natijasini faqat axborotni yetkazish bilan emas, balki suhbatdoshni anglash, vaziyatga mos harakat tanlash va hamkorlikni tashkil etish bilan baholashga asos beradi. Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda murakkab kommunikativ ko'nikmalarning «umeniya, которые obespechivayut protekanie protsessov vzaimodeystviya mejdu uchastnikami obsheniya na raznyx urovnyax» deb belgilanishi ham kommunikativ, perseptiv va interaktiv tomonlarning ajralmasligini ko'rsatadi. [6] Shu nuqtai nazardan besh blokli tuzilma kommunikativ faoliyatning qabul qilishdan boshlab refleksiv qayta ishlashgacha bo'lgan butun konturini qamrab oladi. Yosh dinamikasi bo'yicha tahlil 7–8 yoshda tashqi namuna va o'qituvchi rag'batlantirishi ustuvor ekanini, 9–10 yoshda tengdoshlar fikri va guruh hamkorligining ahamiyati ortishini, 10–11 yoshda esa fikrni oldindan rejalashtirish, dalillash va o'z nutqini baholash kabi refleksiv harakatlar kuchayishini ko'rsatdi. Bu dinamika ta'lim topshiriqlarini sinflar kesimida bir xil emas, balki rivojlanish bosqichiga mos ravishda murakkablashtirish zarurligini anglatadi. Kichik maktab yoshida refleksiyaga o'tish alohida ahamiyatga ega. Yakovleva ta'kidlaganidek, «ucheniki doljny argumentirovanno obosnovat svoi vyvody, vozmojno, vstupit v diskussiyu s odnoklassnikami».[8] Bu fikr kommunikativ rivojlanishning yuqori darajasida o'quvchi shunchaki javob bermasdan, fikrini asoslashi va boshqa pozitsiya bilan mazmunli munosabatga kirishishi lozimligini tasdiqlaydi.

Mualliflik nuqtai nazaridan, besh blokni qat'iy chiziqli bosqichlar sifatida emas, balki bir muloqot vaziyatida bir vaqtning o'zida ishlaydigan funksional tizim sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq. Masalan, matn muhokamasida o'quvchi avval axborotni qabul qiladi, keyin shaxsiy munosabatini nutqiy ifodalaydi, savol-javob orqali dialogga kirishadi, tengdosh pozitsiyasini hisobga oladi va muhokama yakunida o'z fikrini qayta baholaydi. Demak, struktur bloklarning integratsiyasi kommunikativ faoliyatning haqiqiy psixologiyasiga yaqinroq modelni beradi.

Xulosa. Nazariy-qiyosiy tahlil boshlang'ich sinf o'quvchisining kommunikativ ko'nikmasini o'quv va ijtimoiy muloqot vaziyatlarida suhbatdoshni tinglash va tushunish, o'z fikrini aniq va mantiqiy ifodalash, savol berish va javob qaytarish, boshqa nuqtai nazarni hisobga olish, hamkorlikni maqsadga muvofiq tashkil etish hamda o'z kommunikativ harakatini refleksiv

- 154 baholashda namoyon bo'ladigan o'zlashtirilgan harakatlar tizimi sifatida ta'riflash imkonini berdi. 7–11 yoshda ushbu tizim tashqi namunaga tayanishdan mustaqil fikr, dalillash va refleksiyaga tomon rivojlanadi. Taklif etilgan retseptiv-kommunikativ, ekspressiv-nutqiy, dialogik-interaktiv, ijtimoiy-hamkorlik va refleksiv-kommunikativ bloklar boshlang'ich ta'limda kommunikativ rivojlanishni kompleks baholash va keyingi metodik texnologiyalarni loyihalash uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Andreeva G.M. Sotsialnaya psixologiya. — M.: Aspekt Press, 1996.
2. Leontev A.A. Psixologiya obsheniya. — M.: Smysl, 2005. — 368 s.
3. Sidorenko Ye.V. Trening kommunikativnoy kompetentnosti v delovom vzaimodeystvii. — SPb.: Rech, 2003.
4. Mudrik A.V. Obshenie v protsesse vospitaniya. — M.: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii, 2001.
5. Petrovskaya L.A. Kompetentnost v obshenii: sotsialno-psixologicheskii trening. — M.: Izd-vo MGU, 1989.
6. Bolshakova A.S., Tixomirova T.N. Formirovanie slojnykh kommunikativnykh umeniy v protsesse gruppovogo treninga // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 14. Psixologiya. — 2012. — № 4.
7. Teoreticheskii i eksperimentalnyi analiz kommunikativnoy kompetentnosti sovremennoy molodeji // Vestnik KazNU. Seriya psixologii i sotsiologii. — 2014. — T. 50. — № 3.
8. Yakovleva T.V. Formirovanie kommunikativnykh universalnykh uchebnykh deystviy pri organizatsii problemnogo dialoga: uroki literaturnogo chteniya // Nachalnaya shkola. — 2023. — № 2. — S. 54–58.